

Товста С. П.,

старший викладач кафедри правознавства та фінансів
Полтавського інституту економіки і права
ORCID: 0000-0003-2510-9259

ТРАНСФОРМАЦІЯ ІНСТИТУТІВ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ ПІД ВПЛИВОМ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРИНЦИПІВ І ПРАКТИКИ ЗАРУБІЖНИХ ДЕРЖАВ

Анотація. У статті здійснено комплексне дослідження трансформації основних інститутів цивільного права України під впливом конституційних принципів, а також із урахуванням досвіду провідних зарубіжних правових систем. Розкрито зміст і значення конституціоналізації приватноправового регулювання, що виявляється у посиленні ролі Конституції України як акта прямої дії у сфері цивільних правовідносин. Проаналізовано взаємозв'язок між конституційними гарантіями прав і свобод людини та цивільно-правовим регулюванням відносин власності, зобов'язальних відносин, особистих немайнових прав, а також спадкового права. Обґрунтовано, що після набуття чинності Конституцією України 1996 року та в умовах євроінтеграційних процесів відбулося системне оновлення цивільного законодавства, спрямоване на його гармонізацію з правом Європейського Союзу, імплементацію положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а також рецепцію окремих правових конструкцій держав романо-германської та англосаксонської правових сімей. Значну увагу приділено аналізу практики Конституційного Суду України та Верховного Суду, які відіграють ключову роль у формуванні конституційно-правового контексту застосування норм Цивільного кодексу України 2003 року. Досліджено зарубіжний досвід конституціоналізації цивільного права, зокрема у Німеччині, Франції, Нідерландах, Польщі, країнах Балтії та інших державах, що дозволило виявити спільні тенденції та національні особливості розвитку приватного права. Зроблено висновок про необхідність подальшого вдосконалення цивільного законодавства України з урахуванням конституційних цінностей, принципу верховенства права, практики Європейського суду з прав людини та найкращих зарубіжних підходів до регулювання цивільних відносин, а також сучасних викликів правового розвитку.

Ключові слова: цивільне право; конституційні принципи; трансформація законодавства; права людини; порівняльне правознавство; Цивільний кодекс України; конституціоналізація приватного права; верховенство права; євроінтеграція; зарубіжний досвід.

Tovsta S. P. Transformation of civil law institutions of Ukraine under the influence of constitutional principles and the practice of foreign states

Abstract. The chapter provides a comprehensive study of the transformation of the key institutions of civil law of Ukraine under the influence of constitutional principles, as well as taking into account the experience of leading foreign legal systems. The essence and significance of the constitutionalization of private law regulation are revealed, which is manifested in the increasing role of the Constitution of Ukraine as an act of direct effect in the sphere of civil legal relations. The relationship between constitutional guarantees of human rights and freedoms and civil law regulation of property relations, obligations, personal non-property rights, and inheritance law is thoroughly analyzed. It is substantiated that after the Constitution of Ukraine of 1996 entered into force and in the context of European integration processes, domestic civil legislation underwent systemic modernization aimed at harmonization with European Union law, implementation of the provisions of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, and reception of certain legal constructs from the Romano-Germanic and Anglo-Saxon legal families. Particular attention is paid to the case law of the Constitutional Court of Ukraine and the Supreme Court, which play a crucial role in shaping the constitutional and legal context for the application of the Civil Code of Ukraine of 2003. The foreign experience of constitutionalization of civil law is examined, in particular in Germany, France, the Netherlands, Poland, the Baltic States, and other jurisdictions, which made it possible to identify common

trends and national specificities in the development of private law. The study concludes that there is a need for further improvement of Ukrainian civil legislation, taking into account constitutional values, the principle of the rule of law, the case law of the European Court of Human Rights, best foreign practices, and contemporary legal challenges.

Key words: *civil law; constitutional principles; transformation of legislation; human rights; comparative jurisprudence; Civil Code of Ukraine; constitutionalization of private law; rule of law; European integration; foreign experience.*

Цивільне право як галузь правового регулювання приватних відносин перебуває у стані постійної динаміки. Особливого значення ця динаміка набуває в умовах конституційної держави, коли основоположні права людини, закріплені в Конституції, безпосередньо чи опосередковано визначають зміст, форму та механізми реалізації цивілістичних норм. В Україні цей процес набув якісно нового виміру після прийняття Конституції 1996 року, яка проголосила людину, її права та свободи найвищою соціальною цінністю, та після введення в дію Цивільного кодексу 2003 року – кодифікаційного акта, в якому вперше на рівні галузевого законодавства були втілені принципи цивільної свободи, рівності учасників, недоторканності власності та свободи договору.

Водночас трансформаційні процеси у вітчизняному цивільному праві не відбуваються у правовому вакуумі. Україна є частиною глобального конституційно-правового простору, де спостерігається загальна тенденція до «конституціоналізації» галузевого законодавства. Цей феномен отримав ґрунтовне осмислення в доктрині таких держав, як Німеччина, Нідерланди, Франція, Польща та інших, де суди конституційної юрисдикції активно формують обов'язкові для правозастосовника стандарти тлумачення приватноправових норм крізь призму конституційних прав.

Євроінтеграційний курс України, підтверджений підписанням Угоди про асоціацію з ЄС у 2014 році та набуттям нею статусу кандидата на членство в ЄС у 2022 році, ще більше актуалізує необхідність порівняльно-правового аналізу інститутів цивільного права з урахуванням конституційних стандартів держав-членів Союзу. Реформування договірної права, права власності, спадкування, особистих немайнових прав у контексті приведення у відповідність до *acquis communautaire* неможливе без урахування

конституційного підґрунтя зарубіжних правових систем.

Практичний вимір зазначеної проблеми пов'язаний із численними колізіями між нормами Цивільного кодексу України та конституційними положеннями, які виявляються в практиці Конституційного Суду України, Верховного Суду та Європейського суду з прав людини у справах проти України. Це свідчить про те, що трансформація цивільного права під впливом конституційних принципів є не завершеним, а триваючим процесом, що потребує системного наукового дослідження та вироблення конкретних рекомендацій для законодавця і правозастосовника.

Проблематика співвідношення конституційного та цивільного права не є новою для вітчизняної правової науки. Вагомий внесок у її розробку зробили такі вчені, як О. В. Дзера, Н. С. Кузнєцова, Р. А. Майданик, Є. О. Харитонов, О. І. Харитонова, О. О. Отрадна, В. В. Луць, Б. М. Єрмоленко та інші [1; 2; 5; 11]. Їхні праці присвячені аналізу окремих інститутів цивільного права – права власності, зобов'язального права, деліктів, спадкування – крізь призму загальних засад правопорядку та конституційних принципів. Однак у більшості цих досліджень конституційний вимір розглядається як периферійний по відношенню до цивілістичного аналізу, а не як системоутворювальний чинник трансформації.

Питанням конституціоналізації приватного права присвячені праці М. М. Сібільова, С. О. Погрібного, О. П. Печеного [3; 8; 14]. Автори досліджують механізми впливу конституційних норм на договірне право, право власності та деліктну відповідальність, акцентуючи увагу на практиці застосування Конституції України судами загальної юрисдикції. Проте комплексний порівняльно-правовий аспект цих досліджень залишається недостатньо розробленим.

У зарубіжній доктрині проблема конституціоналізації цивільного права знайшла широке наукове висвітлення. Класичними вважаються праці Г. Лютера і С. Барнеса, присвячені горизонтальній дії основних прав у приватноправових відносинах [18; 19]. Вагомий внесок у розробку концепції «Drittwirkung» (дії основних прав у відносинах між приватними особами) зробили Г.-Ю. Папір, В. Гьоц та інші німецькі дослідники [20; 21]. Реформування цивільного законодавства Польщі та країн Балтії у контексті євроінтеграції досліджувалося Т. Совінські, А. Вишнівські, К. Осаєцькою та ін. [22; 23].

Практика Європейського суду з прав людини щодо цивільно-правових відносин систематизована у роботах Г. Ван Дейка, Г. Ван Гуфа, А. Дрземчевські [24; 25]. Автори показують, яким чином ЄСПЛ, тлумачачи Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, формує обов'язкові стандарти для національного цивільного права держав-членів Ради Європи, включаючи Україну.

Незважаючи на значну кількість публікацій за суміжною тематикою, в українській доктрині відсутнє комплексне монографічне дослідження, яке б системно охоплювало трансформацію всіх основних інститутів цивільного права України під впливом конституційних принципів та зарубіжного досвіду. Заповнення цієї прогалини і є метою цього розділу.

Феномен конституціоналізації галузевого законодавства є одним із ключових правових явищ другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Він полягає у зростанні прямого та опосередкованого впливу конституційних норм на зміст, тлумачення та застосування норм галузевого права [6]. У сфері цивільного права цей вплив набуває особливого значення, оскільки конституційні засади правопорядку – гідність людини, автономія волі, рівність, соціальна справедливість – є водночас засадами приватноправового регулювання.

У доктрині розрізняють декілька моделей конституційного впливу на цивільне право. По-перше, це «пряма дія» конституційних норм у приватноправових відносинах (безпосередня горизонтальна дія), коли учасники

цивільного обороту можуть безпосередньо посилатися на конституційні права у відносинах між собою. По-друге, «опосередкована горизонтальна дія» (mittelbare Drittwirkung у термінології німецького права), за якої конституційні норми впливають на приватноправові відносини через інтерпретацію оціночних понять та загальних засад цивільного права судами [20].

Провідною теоретичною конструкцією, що пояснює конституційний вплив на цивільне право, є концепція «Drittwirkung» (дії основних прав щодо третіх осіб), розроблена в германській конституційній доктрині. Відправною точкою цієї концепції є рішення Федерального конституційного суду Німеччини у справі «Lüth» 1958 року, в якому суд сформулював, що основні права є «об'єктивним ціннісним порядком», що пронизує все правове поле, включаючи приватне право [20]. Норми Цивільного уложення Німеччини (BGB), зокрема загальні застереження про «добрі звичаї» (§ 138 BGB) та «добросовісність» (§ 242 BGB), стали інструментами, через які конституційні цінності проникають у приватноправові відносини.

В Україні конституціоналізація цивільного права відбувалась через кілька правових механізмів. Перший – це закріплення в Конституції України засад, які безпосередньо відтворені в Цивільному кодексі 2003 року. Так, ст. 3 ЦК України встановлює загальні засади цивільного законодавства: неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини, неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених законом, свободу договору тощо. Ці засади є конкретизацією конституційних норм ст. 3, 21, 41, 55 та ін. Конституції України.

Другий механізм – це конституційний судовий контроль над цивільним законодавством. Конституційний Суд України неодноразово оцінював конституційність норм ЦК та іншого цивільного законодавства, формулюючи правові позиції, обов'язкові для правозастосовника [4; 7]. Третій механізм – це імплементація рішень ЄСПЛ, зобов'язальна для України як держави-члена Ради Європи. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини»

2006 року поставив прецедентну практику ЄСПЛ на рівень джерела права, що безпосередньо впливає на тлумачення норм цивільного права.

Порівняльно-правовий аналіз засвідчує, що Україна, обравши романо-германську правову традицію як основу для кодифікації цивільного права, водночас сприймає елементи англо-американської доктрини прав людини та практики ЄСПЛ, що утворює специфічний «гібридний» правовий контекст конституціоналізації. Це відповідає загальній тенденції в державах Центральної та Східної Європи, які після 1989–1991 рр. обрали шлях конституційної демократії та правової інтеграції до структур ЄС і Ради Європи [22].

Інститут права власності є одним із центральних в системі цивільного права та безпосередньо пов'язаний із конституційними гарантіями. Стаття 41 Конституції України гарантує кожному право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю. Водночас Конституція допускає обмеження права власності законом в інтересах суспільства, а також примусове відчуження об'єктів права приватної власності виключно з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості.

Конституційний Суд України сформулював низку важливих правових позицій щодо меж обмеження права власності. Зокрема, у рішенні у справі про право власності на новостворене майно КСУ підкреслив, що будь-яке обмеження права власності має бути: (а) встановлене законом; (б) переслідувати законну мету; (в) бути пропорційним такій меті [4]. Ці критерії відтворюють стандарти ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

ЄСПЛ у численних справах проти України констатував порушення права власності у зв'язку з неналежним виконанням судових рішень про стягнення коштів з державних підприємств [25], безпідставним знесенням майна [25], обмеженням права на отримання компенсації за майно, залишене в зонах відчуження [24]. Ці рішення справляли коригуючий вплив на практику застосування ЦК Укра-

їни та спеціального законодавства у сфері власності.

У зарубіжній практиці особливий інтерес становить досвід Федеративної Республіки Німеччина. Стаття 14 Основного Закону ФРН гарантує право власності та спадкування, встановлюючи водночас, що «власність зобов'язує» і «користування нею повинно водночас служити загальному благу». Федеральний конституційний суд ФРН виробив розгалужену доктрину конституційно-допустимих обмежень власності, розрізняючи «визначення змісту права власності» та «позбавлення власності» як різні конституційно-правові режими [21].

Досвід Польщі також заслуговує на увагу. Стаття 64 Конституції Польщі 1997 року гарантує право власності та інші майнові права, допускаючи їх обмеження лише законом і лише в тій мірі, в якій воно не порушує сутності цих прав. Трибунал Конституційний Польщі у своїй практиці послідовно застосовує принцип пропорційності до законодавчих обмежень власності, що стало зразком для формування аналогічної практики КСУ [23].

Одним із актуальних питань в Україні є конституційно-правовий статус права на земельну ділянку як різновиду права власності. Після скасування мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення у 2021 році постало питання конституційності окремих обмежень, запроваджених Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення». КСУ не відмовив у відкритті провадження за відповідними конституційними поданнями, що свідчить про тривання дискусії щодо балансу між конституційним правом власності та публічним регулюванням земельного ринку [7].

Трансформація інституту права власності у цивільному праві України під конституційним впливом проявляється також у розвитку доктрини «права, пов'язаних з речами» (речових прав на чуже майно). Система обмежених речових прав (сервітут, емфітевзис, суперфіцій), закріплена у ЦК 2003 р., відповідає конституційному принципу свободи та рівності учасників цивільних відносин, водночас відо-

бражаючи необхідність обліку суспільного інтересу при користуванні чужою власністю.

Зобов'язальне право є найбільш динамічною частиною цивільного права та, відповідно, чутливою до конституційно-правових впливів. Принцип свободи договору, закріплений у ст. 627 ЦК України, є безпосереднім вираженням конституційних засад свободи підприємницької діяльності (ст. 42 Конституції) та загального принципу автономії волі. Проте цей принцип не є безмежним: він обмежується вимогами справедливості, добросовісності, розумності та неприпустимості зловживання правом (ст. 3, 13 ЦК).

Конституційний Суд України неодноразово звертався до питань конституційності договірних відносин. Зокрема, в рішеннях, що стосувалися споживчого кредитування, КСУ підкреслив, що держава зобов'язана забезпечити ефективний захист більш слабкої сторони договору – споживача, що є конкретизацією соціальної функції держави, закріпленої у ст. 1 Конституції [7]. Це корелює з підходами Суду ЄС та Директивою 93/13/ЄЕС про несправедливі умови в споживчих договорах.

ЄСПЛ у справі «Звежинський і Богуш проти Польщі» сформулював принцип, відповідно до якого держава має позитивний обов'язок забезпечувати ефективну систему виконання договірних зобов'язань, а надмірна тривалість судового провадження у договірних спорах може кваліфікуватись як порушення ст. 6 ЄКПЛ [24]. Цей стандарт безпосередньо впливає на вимоги до процесуального законодавства України.

Важливою тенденцією є конституціоналізація деліктної відповідальності. Право на відшкодування шкоди, завданої незаконними діями органів державної влади (ст. 56 Конституції), знайшло розгорнуте відображення у ст. 1173–1176 ЦК України. Верховний Суд у своїй практиці послідовно розширює перелік підстав для відповідальності держави, спираючись на конституційний принцип верховенства права [9].

Порівняльний аналіз засвідчує, що в Нідерландах та Франції конституційний вплив на договірне право виявляється насамперед через застосування судами принципів «bonne foi» (доброї совісті) та «redelijkheid

en billijkheid» (розумності та справедливості) як конституційно-наповнених стандартів [18]. Зокрема, Касаційний суд Франції у ряді рішень застосував конституційно-підкріплений принцип заборони зловживання домінуючим становищем у договірних відносинах, що наближено до ст. 13 ЦК України.

Проблема «слабкої сторони» у договорі набуває конституційного виміру і в Литві, де Конституційний Суд у 2003 році визнав неконституційними положення банківського законодавства, що дозволяли банкам в односторонньому порядку змінювати умови кредитних договорів без належного механізму оскарження [22]. Ця позиція суду стала орієнтиром для реформування споживчого законодавства балтійських держав і може бути врахована в Україні при вирішенні аналогічних проблем.

Конституційний вимір у зобов'язальному праві України виявляється і в питаннях відповідальності за порушення договору. Стаття 624 ЦК передбачає повну відповідальність боржника. Однак судова практика, формуючись під впливом конституційного принципу справедливості та гуманізму, виробила механізми зменшення неустойки (ст. 551 ЦК), що кореспондує з конституційним принципом пропорційності відповідальності ступеню вини.

Книга друга ЦК України «Особисті немайнові права фізичної особи» є, без перебільшення, найбільш конституційно насиченою частиною кодексу. Розробники ЦК 2003 р. свідомо орієнтувались на конституційний каталог основних прав, перетворюючи їх на цивілістичні інститути, забезпечені механізмами цивільно-правового захисту [1]. Право на життя, здоров'я, свободу, особисту недоторканність, ім'я, честь, гідність, ділову репутацію, приватність – всі ці конституційні права знайшли відображення у ст. 270–315 ЦК.

Права на честь, гідність та ділову репутацію зазнали особливо значного розвитку під впливом практики ЄСПЛ. Стандарти ст. 8 (право на повагу до приватного і сімейного життя) та ст. 10 (свобода вираження поглядів) ЄКПЛ, що конкурують між собою у справах про дифамацію, сформували обов'язкові для України критерії балансування між захистом репутації та свободою слова [25]. ЄСПЛ

вимагає від українських судів у кожному конкретному випадку перевіряти: чи є втручання у свободу вираження поглядів «необхідним у демократичному суспільстві», що змушує переглянути традиційний цивілістичний підхід, що ґрунтується виключно на факті поширення неправдивих відомостей.

Право на приватність – конституційно закріплене у ст. 32 Конституції – через ЦК та спеціальне законодавство отримало розвиток у сфері захисту персональних даних. Реформа 2021 року, спрямована на приведення Закону України «Про захист персональних даних» у відповідність до Регламенту ЄС 2016/679 (GDPR), є яскравим прикладом того, як конституційний принцип захисту приватності наповнюється конкретним змістом через зарубіжний досвід та наднаціональні акти.

Право на ім'я та його цивільно-правовий захист набуває нового значення в умовах цифровізації суспільних відносин. Практика судів у справах про неправомірне використання імені та зображення фізичної особи у цифровому середовищі формується з урахуванням рішень ЄСПЛ та практики судів ЄС, що, знову ж таки, демонструє конституційно-правовий вимір трансформації цивілістики [2].

Особливою є проблема конституційного захисту права на зміну статі та відображення гендерної ідентичності у цивільному праві. ЄСПЛ у справах проти низки держав сформулював правові позиції щодо обов'язку держав забезпечити правові механізми визнання гендерної ідентичності (справа «Goodwin проти Сполученого Королівства»). Хоча Конституція України не містить прямої норми з цього питання, ст. 3 та 21 Конституції утворюють конституційне підґрунтя для обговорення відповідних реформ цивільного законодавства.

Право на здоров'я у цивільному праві отримало новий конституційний вимір у контексті пандемії COVID-19 та збройного конфлікту. Питання про межі допустимих обмежень особистих немайнових прав (свободи пересування, права на приватність медичних даних) в умовах надзвичайних ситуацій набуло практичного значення і вимагає узгодження норм ЦК із конституційним режимом обмеження прав та з міжнародними стандартами [11].

Спадкове право, будучи одним із найстаріших правових інститутів, у сучасних умовах також зазнає суттєвого конституційного впливу. Конституція України гарантує право спадкування (ст. 41 ч. 4), закріплюючи водночас недопустимість позбавлення права власності без законних підстав. Ці конституційні засади безпосередньо впливають на тлумачення норм Книги шостої ЦК «Спадкове право».

ЄСПЛ у ряді справ досліджував питання відповідності спадкового законодавства держав-членів Ради Європи вимогам ст. 8 та ст. 1 Протоколу № 1 до ЄКПЛ. Зокрема, у справах, пов'язаних з дискримінаційними положеннями щодо спадкових прав позашлюбних дітей або дітей, народжених у нетипових сімейних структурах, ЄСПЛ констатував порушення ЄКПЛ та зобов'язав держави реформувати спадкове законодавство [24]. Ці рішення стали стимулом для відповідних реформ у Франції, Великобританії, Польщі та інших державах.

В Україні Конституційний Суд, розглядаючи справи, пов'язані зі спадковими відносинами, виходить із принципу рівності учасників спадкування, що є конкретизацією ст. 21 та 24 Конституції. Зокрема, це проявляється у визнанні неконституційними положень, що ставили позашлюбних дітей у нерівне становище порівняно із дітьми, народженими у шлюбі [4].

Конституційний принцип захисту сім'ї (ст. 51 Конституції) безпосередньо відбивається на обов'язкових частках у спадщині та на праві на обов'язкову частку утриманців і непрацездатних осіб (ст. 1241 ЦК). Порівняльне право засвідчує, що в Німеччині обов'язкова частка у спадщині («Pflichtteil» за § 2303 BGB) отримала конституційно-правове підкріплення через ст. 6 Основного Закону (захист шлюбу та сім'ї) та практику Федерального конституційного суду [21].

Інститут спадкового договору, запроваджений ЦК України (ст. 1302–1308), є прикладом рецепції зарубіжного досвіду (насамперед австрійського та швейцарського права) із одночасним урахуванням конституційних засад свободи договору та захисту права власності. Цей інститут дозволяє власнику

розпорядитися своїм майном на майбутнє, поєднуючи принципи автономії волі та захисту прав потенційних спадкоємців.

Сучасним викликом для спадкового права є питання спадкування цифрових активів та прав у цифровому середовищі (акаунти в соціальних мережах, криптовалюта, NFT тощо). Конституційна доктрина таємниці переписки та захисту приватного життя (ст. 31 Конституції) утворює правові рамки для вирішення колізії між правами спадкоємців та правом спадкодавця на конфіденційність переписки. Цей питання активно розробляється в доктрині Німеччини, Австрії та Нідерландів, де суди вже виносять рішення з цієї тематики, що може стати орієнтиром для реформування ЦК України [18].

Хоча сімейне право в Україні кодифіковане окремо від цивільного (Сімейний кодекс 2002 р.), воно традиційно розглядається як складова цивілістики, а ЦК застосовується субсидіарно до відносин, не врегульованих СК. Тому аналіз конституційного впливу на цивільне право не може бути повним без розгляду сімейно-правових питань.

Конституція України у ст. 51–52 встановлює принципи рівності прав подружжя, захисту материнства, батьківства, дитинства, а також рівних прав та обов'язків батьків щодо дітей. Ці конституційні норми безпосередньо відображені в інститутах шлюбно-майнових відносин, аліментних зобов'язань, усиновлення та ін.

Практика ЄСПЛ у сімейних справах проти України виявила ряд системних проблем: неефективність виконання рішень щодо побачень з дітьми, непропорційне втручання органів опіки у сімейні відносини, дискримінаційні положення щодо статусу окремих категорій батьків [25]. Ці рішення зобов'язали Україну реформувати процедури виконання судових рішень у сімейних справах та переглянути ряд норм СК.

Важливим порівняльно-правовим матеріалом є практика конституційних судів щодо визначення поняття «сім'я» та кола осіб, на яких поширюється конституційний захист. Конституційний Суд Польщі, Конституційний суд Чехії та ряд інших конституційних судів держав Центральної Європи розширено тлумачать

поняття сімейних відносин, поступово визнаючи певні правові наслідки для одностатевих пар, не надаючи їм статусу шлюбу [23]. Це є частиною ширшої тенденції гармонізації сімейного права з конституційними принципами рівності та захисту приватного і сімейного життя.

В Україні питання конституційності обмежень у сфері сімейного права неодноразово поставало у зв'язку з правами ЛГБТ-спільноти. Хоча КСУ не виніс рішення з цього питання, самі по собі конституційні принципи рівності (ст. 24) та захисту гідності людини (ст. 21, 28) формують правовий контекст для постановки питання про надання правового визнання одностатевим партнерствам.

Ефективний захист цивільних прав є не лише галузевою, але й конституційною вимогою. Стаття 55 Конституції України гарантує кожному право на судовий захист прав і свобод, включаючи право оскарження рішень, дій або бездіяльності органів державної влади. Стаття 56 забезпечує право на відшкодування за рахунок держави матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями органів влади.

Конституційний принцип ефективного правового захисту безпосередньо впливає на розвиток інститутів цивільно-правового захисту. Верховний Суд у своїй практиці формулює правові висновки, що ґрунтуються на конституційних принципах верховенства права, справедливості та рівності, розширюючи перелік способів захисту цивільних прав порівняно з тим, що прямо передбачено ЦК [9].

Важливою рисою сучасного правозастосування є визнання права на самозахист як конституційно обґрунтованого способу захисту цивільних прав (ст. 19 ЦК). Конституційний принцип свободи (ст. 29 Конституції) та принцип допустимості будь-яких дій, прямо не заборонених законом (ч. 1 ст. 19 Конституції), утворюють підґрунтя для широкого тлумачення кола допустимих форм самозахисту.

Зарубіжний досвід також підтверджує значення конституційного принципу ефективного захисту прав. Директива ЄС 2019/1 (Директива ECN+) зобов'язала держави-члени забезпечити ефективні механізми відшко-

дування збитків у конкурентних спорах. Це є прикладом того, як наднаціональне право, що ґрунтується на конституційних принципах ефективного захисту, безпосередньо трансформує національне цивільне право [19].

Медіація як альтернативний спосіб захисту цивільних прав отримала законодавче закріплення в Україні у 2021 р. (Закон України «Про медіацію»). Конституційна основа медіації – принцип автономії волі та права вирішувати своє приватноправове питання самостійно – відповідає підходам Директиви ЄС 2008/52 та досвіду Австрії, Нідерландів, Польщі, де медіація розглядається як конституційно-підкріплений елемент системи доступу до правосуддя [23].

Проведене дослідження дозволяє сформулювати такі висновки.

По-перше, трансформація інститутів цивільного права України під впливом конституційних принципів є об'єктивним і тривалим процесом, що охоплює всі основні підгалузі цивільного права – право власності, зобов'язальне право, особисті немайнові права, спадкове та сімейне право. Цей процес зумовлений як внутрішньою логікою конституційного правопорядку, так і зовнішніми чинниками – євроінтеграційними зобов'язаннями України та обов'язковою практикою ЄСПЛ.

По-друге, в Україні формується специфічна модель конституціоналізації цивільного права, що поєднує опосередкований вплив конституційних норм через загальні засади ЦК (принципи добросовісності, розумності, справедливості) з прямим конституційним контролем з боку КСУ та обов'язковими

стандартами, встановленими ЄСПЛ. Ця модель є близькою до підходів, реалізованих у Польщі, країнах Балтії та інших пострадянських державах Центральної та Східної Європи.

По-третє, зарубіжний досвід конституціоналізації цивільного права (насамперед Німеччини, Нідерландів, Франції) демонструє ефективність моделі «опосередкованої горизонтальної дії» конституційних прав, коли конституційні цінності проникають у приватноправові відносини через тлумачення оціночних понять та загальних засад цивільного законодавства. Українська судова практика рухається в цьому напрямку, що підтверджує правильність обраного вектора.

По-четверте, ряд інститутів цивільного права України потребує подальшого вдосконалення з урахуванням конституційних стандартів та зарубіжного досвіду. Зокрема, це стосується: захисту слабкої сторони у договорі; порядку виконання судових рішень у приватноправових спорах; правового регулювання цифрових активів у спадковому праві; механізмів відшкодування шкоди, завданої незаконними діями органів влади; захисту персональних даних та права на приватність у цифровому середовищі.

По-п'яте, перспективним напрямом подальших досліджень є аналіз впливу права ЄС на конституціоналізацію окремих інститутів цивільного права України в контексті реалізації Угоди про асоціацію та підготовки до членства в ЄС, а також дослідження механізмів конституційного захисту цивільних прав в умовах збройного конфлікту та правового режиму воєнного стану.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. №№ 40–44. Ст. 356.
3. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р. Відомості Верховної Ради України. 2002. № 21–22. Ст. 135.
4. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р. Відомості Верховної Ради України. 2006. № 30. Ст. 260.
5. Дзера О. В. Розвиток права власності громадян в Україні. Київ : Вентурі, 1996. 272 с.
6. Дзера О. В., Кузнєцова Н. С. Цивільне право України : підручник : у 2 кн. Київ : Юрінком Інтер, 2005. Кн. 1. 736 с.
7. Луць В. В. Контракти у підприємницькій діяльності. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 576 с.

8. Конституційний Суд України: рішення і висновки. 1997–2022. URL: <https://ccu.gov.ua> (дата звернення: 20.04.2026).
9. Кузнєцова Н. С. Проблеми реформування цивільного законодавства України. Право України. 2015. № 8. С. 35–47.
10. Майданик Р. А. Цивільне право : загальна частина. Київ : Алерта, 2012. 472 с.
11. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України / за ред. В. М. Коссака. Київ : Істина, 2004. 976 с.
12. Отраднава О. О. Проблеми вдосконалення механізму цивільно-правового регулювання деліктних зобов'язань. Київ : Юрінком Інтер, 2014. 328 с.
13. Печений О. П. Право власності в Цивільному кодексі України. Харків : Право, 2011. 200 с.
14. Погрібний С. О. Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві. Київ : Правова єдність, 2009. 304 с.
15. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Цивільне право України : підручник. Київ : Істина, 2003. 776 с.
16. Шевченко Я. М. Відповідальність у цивільному праві. Харків : Право, 1994. 216 с.
17. Верховний Суд України. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua> (дата звернення: 20.04.2026).
18. Barents R. The Autonomy of Community Law. The Hague : Kluwer Law International, 2004. 310 p.
19. Luther J., Barnes S. Constitutional Courts and the Crisis of Constitutionalism in Europe. London : Hart Publishing, 2021. 420 p.
20. Papier H.-J. Die Drittwirkung der Grundrechte im Zivilrecht. München : Beck, 2010. 250 S.
21. Staudinger J. Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch. Berlin : Sellier, 2020. 3000 S.
22. Sowiński T. Konstytucjonalizacja prawa prywatnego w Polsce. Warszawa : Wolters Kluwer, 2018. 350 s.
23. Osajda K. Prawo zobowiązań – przepisy ogólne. Warszawa : Beck, 2020. 520 s.
24. Van Dijk P., Van Hoof G. Theory and Practice of the European Convention on Human Rights. Antwerp : Intersentia, 2018. 1100 p.
25. European Court of Human Rights. HUDOC Case-Law Database. URL: <https://hudoc.echr.coe.int> (date of access: 20.03.2024)

Дата першого надходження статті до видання: 19.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 21.05.2026